

Yıkılan Diyarbakır Hamidiye Çeşmesi'nin Yeniden İnşası Üzerine Bir Araştırma

Doç. Dr. Şahabettin Öztürk^{1*}

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

sahozturk13@gmail.com.

ORCID No: 0000-0001-6979-3342

Submission Date: 29.11.2023 / Acceptance Date: 05.03.2024

ÖZ

Ortaçağ şehirciliğinde önemli bir yeri olan Diyarbakır'da yalnız dinî ve sosyal yapılarda dışında, sivil mimari yapılar içerisinde de çeşmenin önemli bir yeri vardır. Diyarbakır merkezde Osmanlı döneminde farklı dönem ve mimari özelliklerde inşa edilen 42 adet tarihi ve tescilli çeşmeler yer almaktadır. Mevcut Diyarbakır çeşmelerinin yanı sıra 1940'lı yıllara kadar ayakta olan ancak daha sonra tamamıyla yıkılarak yok olan tarihi çeşmelerden biri de Hamidiye Çeşmesi'dir. Osmanlı padişahlarından II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü onuruna 1900 yılında Hamidiye Sanayi Mektebi ile birlikte yapıldığı düşünülen, çeşmenin inşa tarihi belli değildir. Çeşme üzerinde kitabe olmasına rağmen inşa tarihi hakkında bilgi yer almamaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında nedeni bilinmeyen bir sebepten tamamıyla yıkılıp yok olmuştur. Tarihi çeşmenin konumu ve diğer mimari özellikleri hakkında dönemde çekilen fotoğraflardan ve tarihi arşivlerden bilgi edinilmiştir. Çeşme, Diyarbakır merkez Yenişehir ilçesi, Ferit Köşk Mahallesi'nde yer almaktadır. Hamidiye Çeşmesi'nin rekonstrüksiyonuna temel teşkil edecek verilerin bulunması için Diyarbakır Müze Müdürlüğü denetiminde yapılan sondaj kazısı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda herhangi bir arkeolojik buluntu ya da mimari veriye rastlanmamıştır. Hamidiye Çeşmesi'nin rekonstrüksiyon projesine kaynak teşkil edecek görsel veriler yardımıyla Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi tarafından plan, kesit, cepheler ve detaylar uygulama ölçeğinde hazırlanmıştır. Kare planlı olan çeşmenin plan tipoloji bağımsız çeşmeler içerisinde yer almaktadır. Hamidiye Çeşmesi'nin en hareketli ve süslemeli cephesi kuzey cephesidir. Çeşmenin dört köşesinde simetrik olarak yerleştirilen yekpare mermer sütunlar ile donatılmıştır. Osmanlı devleti hilal, yıldız motifi ve arması mermer üzerine kabartmalı olarak yerleştirilmiştir. Çeşmenin diğer cephelere çeşme alınık çerçevesi aynı mimari ölçülerde siyah-beyaz almalı ve bazalt ve kalker taşından inşa edilmiştir. Yapılan araştırma kapsamında, Hamidiye Çeşmesi'nin rekonstrüksiyon mimari ve teknik yapımla özellikleriyle ilgili bilgi verilmektedir.

ANAHTAR KELİMELELER

Diyarbakır Su Mimarisi, Hamidiye Çeşmesi, Koruma, Rekonstrüksiyon, Araştırma Kazısı.

ABSTRACT

The fountain has taken its place in civic architecture as well as in the religious and social buildings of Diyarbakır which has an important place in urban development of Middle Ages. 42 registered historical fountains which were built in various periods and features during Ottoman period are located in Diyarbakır central. Besides current Diyarbakır fountains, it was Hamidiye Fountain one of the historical fountains that had survived until 1940's but later vanished after had entirely destroyed. The fountain's built date is not known. It is considered that it was built together with Hamidiye Arts School in the year 1900 in honour of Ottoman sultan Abdulhamid II. Although there is an epitaph on the fountain, there is not a detail about the built date. Some photographs received from archives have been identified as indicating the historical fountain's location and other architectural qualities. The fountain is located in Ferit Köşk neighbourhood of Yenişehir district at central Diyarbakır. Excavation and drilling works have been conducted for the purpose of finding data to be a base for Hamidiye Fountain's reconstruction. Any archaeological indication and trace were not met after conducted excavation works. The archive to be a source for Hamidiye Fountain's reconstruction project has been prepared by Van Yüzüncü Yıl University in the application scale of the fountain's plan, profile, fronts and details using visual data. The fountain's plan which is a square-planned one is considered among unattached fountains typologically. The most lively and decorated front of the Hamidiye Fountain was northern one. It was endowed with anonymous marble columns placed symmetrically on four edges of the fountain. The Ottoman coat of arms has been etched as the crescent and star motif engraved on marble. Coronet part on the northern main front of the fountain was decorated by clock. Other fronts of the fountain's pediment frame had been built by black-and-white-alternate basaltic freestone and limestone. In this paper, Hamidiye Fountain's reconstruction is discussed with its architectural and technical structural qualities in scope of the research.

KEYWORDS

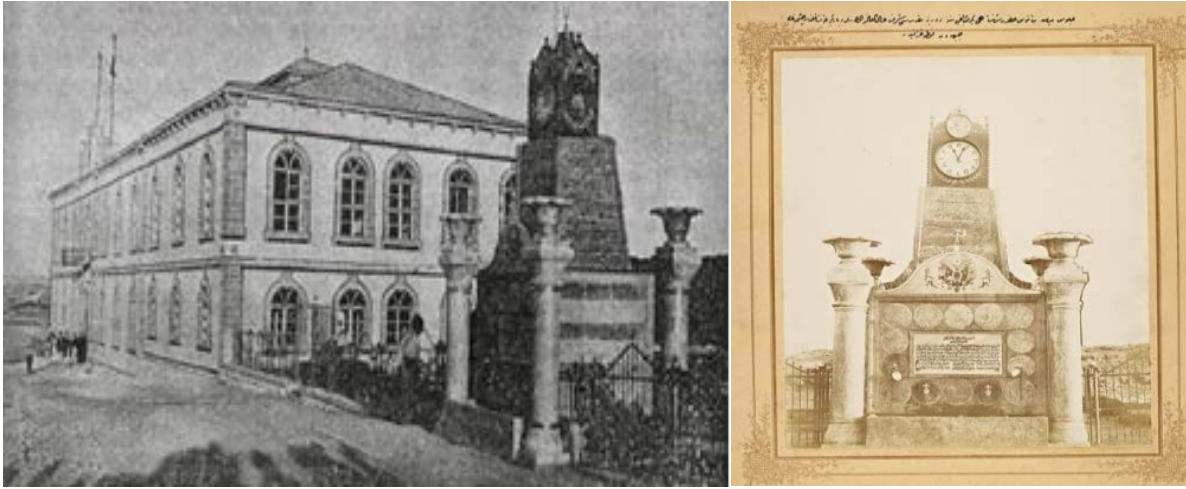
Diyarbakır Aqua Architecture, Hamidiye Fountain, Basin, Reconstruction, Survey Excavation.

* Sorumlu Yazar

GİRİŞ

Kadim Anadolu coğrafyasının güneydoğu bölümünün merkezinde yer alan Diyarbakır, eski çağlardan günümüze kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Diyarbakır ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda, ilk M.Ö. VII. bin yıllarında başladığı tespit edilmiştir (Beysanoğlu, 1998; Yıldız&Öztürk, 2016). Zengin farklı coğrafi koşulları, kültürel yapısı ve stratejik konumu vb. özelliklerden dolayı Diyarbakır başta dini olmak üzere askeri ve sivil mimarlık eserleri yapılarla donatılmıştır. Diyarbakır yöresinde yapılan kazılar sonucunda, çevredeki ilk yerleşmelerin M.Ö. VII bin yıllarında başladığı daha sonra Huriler'in, Mittaniler'in, Urartular'ın, Persler'in, Selevkoslar'ın, Romalılar'ın, Bizanslılar'ın, Emeviler'in, Abbasiler'in, Mervaniler'in, Artuklular'ın, Selçuklular'ın, Eyyubiler'in, Akkoyunlular'ın ve Osmanlılar'ın şehirde hüküm sürdüğü tespit edilmiştir (Beysanoğlu,1998).

Günümüz Diyarbakır kentinin merkezinde yer alan kadim Diyarbakır Kalesi; İç Kale ve Dış Kale olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Dış Kale'nin doğu kesimi 349'da Roma hâkimiyeti döneminde, II. Constantius zamanında inşa edilmiştir. Bu bölüm Dağ Kapı, Yeni Kapı ve Mardin Kapı hattındaki alanı kapsamaktadır. Surların batı kısmının ise bugün Gazi Caddesi'nin bulunduğu yer olduğu düşünülmektedir. M.S. 367-375 yıllarında mevcut batı surları yıkılmış, surlar batıya doğru genişletilerek bugünkü şeklini almıştır (Yıldız& Öztürk, 2016). Bölgenin özellikle yaz mevsimlerinde aşırı sıcak olması sokak aralarındaki su mimari yapılarını önemini daha da artırmıştır. Su yapıları günümüz toplum hayatında ne kadar önemli ise, geçmişteki toplumların hayatında da önemli olduğu bir gerçektir. Bu amaçla hemen her dönemde köprü, çeşme, sebil, şadırvan, kehriz, kulleteyn, hamam, havuz vb. su yapıları birçok uygarlık tarafından inşa edilmiştir (Öztürk, 2004).

Şekil 1. Hamidiye Çeşmesi Genel Görünüşleri (Kaynak: a, b, Başbakanlık Arşivi).

Ortaçağ şehirciliğinde önemli bir yerine sahip olan su mimarisi mimari yapıları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin iklim özelliğinde kaynaklanan farklı boyutu ile Diyarbakır'da daha çok farklı mimari su yapılarına kavuşmuştur (Sözen, 1971). Su, bölgedeki insanların yerleşik düzene geçmelerinde büyük rol oynamıştır. Zamanla, medeniyet seviyesi yükselen toplumlarda su temini için çeşitli su yapıları inşa edilmiştir. İslam şehirlerinde, çeşmeler, sebiller, şadırvanlar ve suyla ilgili diğer eserler dini kaynaklı vakıflar tarafından bina edilmiştir. Su mimarisi içerisinde önemli bir yere sahip olan çeşmeler; belirli bir yeraltı sistemi ile sağlanan suyun insanların ihtiyacına sunulduğu özel yapılardır (Önge, 1981; Yıldız & Koç, 2007; Yeşilbaş, 2010).

Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyılda Osmanlı Su Nezareti kurularak, 1836 yılında Evkaf Nezareti'ne bağlanmıştır. 1877 yılında belediyelerin kurulması ve Su Müdürlüğü olarak kent içi su iletim çalışmaları

belediyeler bünyesinde devam etmiştir. 1910 yılında Belediye Su Müdürlüğü görevi Evkaf Nezaretî'ne devretmiştir. Cumhuriyet döneminde ise 1926 yılında 831 sayılı kanunla ülkedeki tüm vakıf suları, Belediyeler ve Köy İhtiyar Heyeti'ne devredilmiştir (Öztürk, 2004). Anadolu sivil mimarisi içerisinde önemli bir yere sahip çeşmeler, su temini amacıyla bağımsız ya da bir yapıya bitişik inşa edilen münferit yapılardır. Selçuklu ve Osmanlı döneminde inşa edilen çok sayıda çeşme örneği günümüze kadar ulaşmış olmasına rağmen, Diyarbakır'da Osmanlı öncesinden günümüze kalan çeşme sınırlı sayıdadır (Yeşilbaş, 2010).

Diyarbakır merkezde günümüzde yer alan ve büyük bir bölümü akar konumda olan 42 adet tarihi ve tescilli çeşme bulunmaktadır. 1940 yılına kadar ayakta olan ancak daha sonra tamamıyla yıkılarak yok olan tarihi çeşmelerden biride Hamidiye Çeşmesi'dir. Hamidiye Çeşmesi'nin korumaya yönelik proje çalışmaları 2021 yılında Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından başlatılmıştır (Şekil 1a, 1b). Bu kapsamda çeşme, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Başkanlığı'nın öğretim üyesi Doç. Dr. (Mimar-Sanat Tarihçisi) Şahabettin ÖZTÜRK tarafından koruma uygulama projeleri hazırlanmıştır (Şekil 2a, 2b).

(a) (b)
Şekil 2. Hamidiye Çeşmesi Genel Görünüşleri (Kaynak: a, b, Ş. Öztürk, 2021).

Anadolu coğrafyasında farklı dönemlere çoğunlukla anonim mimari ile bölgedeki usta ve işçiler tarafından çeşitli planlarda çeşmeler bina edilmiştir. Bölge iklim şartları, arsanın topoğrafik durumu, konum, yapım malzemesi vb. yapısal durumlar dikkate alındığında çeşme plan tasarımında farklı mimari özellikler dikkati çekmektedir (Arseven, 1983). Çeşme genel olarak kaynağından bir hazneye toplanarak veya borularla getirilerek akıtılan suların alınmasına mahsus lüleli veya musluklu bir hazne şeklinde mermerden, taştan vb. malzemeden inşa edilmiş, umuma mahsus su alma yeri olarak tanımlanır (Arseven, 1983).

Anadolu coğrafyasında Selçuklu ve Osmanlı döneminde inşa edilen farklı tipolojideki çeşmeler mimar ve sanat tarihi araştırmacılar tarafından çeşitli gruplar halinde sınıflandırılmıştır. Araştırmacı Ayhan Aytöre'ye göre, çeşmeleri önce kent içi ve kent dışı olarak iki gruba ayırmıştır. Kent içi çeşmelerini ise kendi arasında "Hususi Çeşmeler, Umumi Çeşmeler, Abidevi Çeşmeler ve Şadırvanlı Çeşmeler" olmak üzere dört ayrı gruba ayırmıştır (Aytöre, 1962). C. Esad Arseven, çeşmeleri buldukları yerlere göre, mahalle, cami, şadırvan, oda, abidevi çeşmeler ve musluklar olarak altı grup içerisinde değerlendirmiştir (Arseven, 1983). Semavi Eyice, de çeşmeleri cephe ve meydan çeşmeleri olarak iki ayrı grup içerisinde değerlendirmiştir (Eyice 1968).

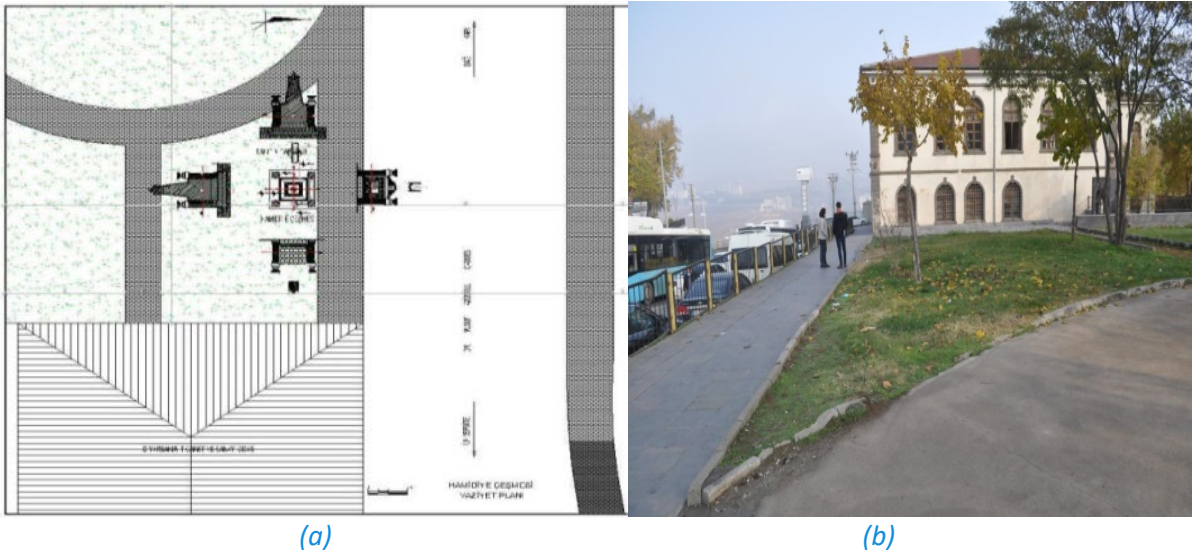
Şekil 3. Hamidiye Çeşmesi Vaziyet Üst Görünüşü (Kaynak: Google, 2024).

Araştırmacı Ayla Ödekan ise çeşmeleri konum ve biçimlerine göre bağımlı çeşmeler ve bağımsız çeşmeler diye gruplandırmıştır (Ödekan, 1992). Diyarbakir Hamidiye Çeşmesi, araştırmacı Ayla Ödekan'ın çeşme tipolojisi içerisinde değerlendirilerek bağımsız çeşme grubu içerisinde değerlendirilmiştir.

YAPININ İNCELENMESİ

KONUM VE TARİHÇESİ

Hamidiye Çeşmesi, Diyarbakir merkez Yenişehir ilçesi, Ferit Köşk Mahallesi, Doktor Yusuf Azizoğlu Caddesi'nin güney bölümünde yer almaktadır[†]. Günümüzde herhangi bir kalıntısı olmayan çeşmenin doğusunda Diyarbakir Ticaret ve Sanayi Odası (Hamidiye Sanayi Mektebi) kuzeyinde Doktor Yusuf Azizoğlu Caddesi, güneyi ise tarihi Diyarbakir surlarının 76 nolu burcu ile çevrelenmiştir (Şekil 3; Şekil 4a, 4b), (Öztürk, 2023).

Şekil 4. Hamidiye Çeşmesi Genel Görünüşleri (Kaynak: a, b, Ş. Öztürk, 2021).

Hamidiye Çeşmesi, Cumhuriyetin ilk yıllarında sebebi tam olarak bilinmeyen bir şekilde temel izleri ile birlikte tamamıyla yıkılmıştır. Hamidiye Çeşmesi'nin inşa tarihine ait kitabe yoktur. Çeşme cephe

[†] Çalışmanın gerçekleştirilmesinde her türlü desteği sağlayan Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİ, Prof. Dr. İrfan YILDIZ ve Diyarbakir Müze Müdürü Vehbi YURT'a teşekkür ederim.

alınığı ortasında mermerden imal edilmiş 0.92x1.56 m ölçülerinde kitabe de ise inşasına yönelik tarih bulunmamaktadır (Şekil 4a, 4b). Dönemin kartpostalı üzerindeki Hamidiye Çeşmesi fotoğrafındaki kitabe Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİ tarafından okunarak tercüme edilmiştir.

Kartpostal üzerine, eseri tanıtıcı mahiyette yazılmış bilgi notunda Rık'a yazıyla yazılmış bu metinde, B "BİSMİHÎ" kelimesinin kısaltma rumuz hali ile "Cülûs-i Hümâyun Me'nûs Hazret-i Şehinşâhî Yirmi beşinci sene devriyye-i mukaddesi Şeref-i Âli'l-Âlemine Olarak Diyarbakır'da inşa kılınan çeşmenin cepheden fotoğrafıdır" ibaresi yazılmıştır. Eserin üzerindeki kitabe, mermer üzerine celî talik yazı türüyle ve Osmanlı Türkçesiyle yedi Besmele ve ayet-i kerime ilk iki satırda yer alıp bununla dokuz satır olmakta satır halinde hak edilmiştir. Kitabenin son iki satırı, üçer kartuş halinde manzumdur (Şekil 5a, 5b, 5c).

(a)

(b)

(c)

Şekil 5. Hamidiye Çeşmesi Genel ve Kitabelik Görünüşleri (Kaynak: a, b, c, Başbakanlık Arşivi).

Kitabe Metni

1. Eûzü bi'llâhi mine'ş-şeytânî'r-racîm Bi'smi'llâhi'r-rahmânî'r-rahîm.
2. Ve sekâhüm rabbühüm şerâben tahûran.
3. Zill-i celîl-i cenâb-ı rabbi'l-âlemîn halîfe-i Hazret-i Seyyidi'l-Mürselîn hâmi-i a'zam-ı dîn-i mübîn mefhari's-selâtîn ma'delet-i âhin-i (?) Osmânî es-sultân.
4. İbni's-Sultân el-Gâzî Abdülhamîd Hân-ı sâni' efendimiz hazretlerinin hilâfet-i uzmâ-yı İslâmiyye ve saltanat-ı kübrâ-yı Osmâniye makâm-ı muallâsına.
5. Bi'l-yümn-i ve'l-ikbâl şerefbahş-ı şevket ve iclâl buyurdularının yirmi beşinci sene-i devriyesi eşref-i âli'l-âlemine olmak üzere bu çeşme-i vâlârâ ile.
6. İttisâlindeki namazgâh-ı havâs esdikâ-yı bendegân-ı şehinşâhîden ve rütbe-i bâlâ ricâlınden Muhammed Hâlid Bey'in Diyârbekir Valiliği esnâ ve inşa ve rûz-ı.
7. Cülûs-ı meyâmin-i me'nûs-ı hümâyûna şeref-mesâdif olan târîh-i hicretin üçyüz on sekiz senesi cemâdiyü'l-ûlâsının altısına teyemmünen küşâdı icrâ olunmuştur.
8. Şehinşâh-ı muazzam hazret-i Abdülhamîd Hânın/yapıldı sâye-i şâhinşehinde fî sebîli'llâh/duâ-yı hayrî yâd etsin içenler âb-ı nâbindan.
9. Zülâl-ı lutf-ı vücudu sû-be-sû dünyaya cârîdir/bu âlî çeşme gûyâ cennetin bir cûybâdır/bu çeşme pâdişâhın bir muazzez yadigârıdır.

Hamidiye Çeşmesi, Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nün 02.05.2018 tarih ve 5710 sayılı kararı ile mevcut yerinde herhangi bir mimari verinin olmaması nedeniyle tescile uygun görülmemiştir (Öztürk, 2023).

II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü şerefine 1900 yılında Hamidiye Sanayi Mektebi ile birlikte yapıldığı düşünülen çeşmenin tam yapım tarihi belli değildir. Cumhuriyetin ilk yıllarında tamamıyla yıkılarak yok olmuştur (Şekil 6a, 6b).

(a)

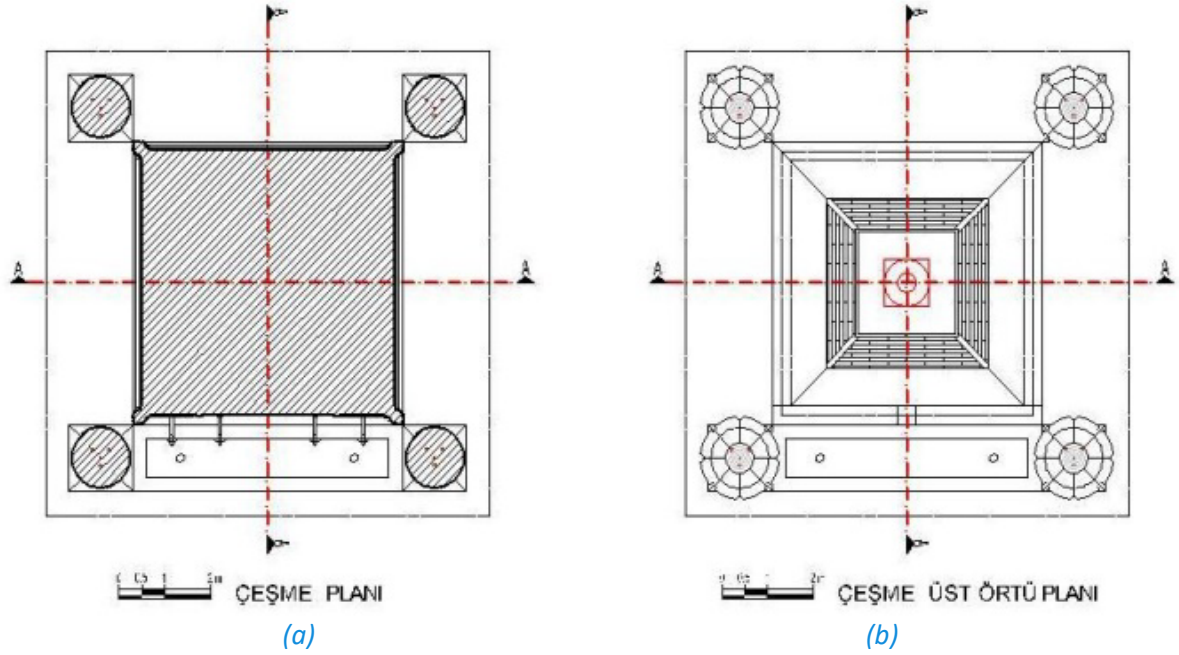
(b)

Şekil 6. Hamidiye Çeşmesi Genel Görünüşleri (Kaynak: a, b, Başbakanlık Arşivi).

PLAN VE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

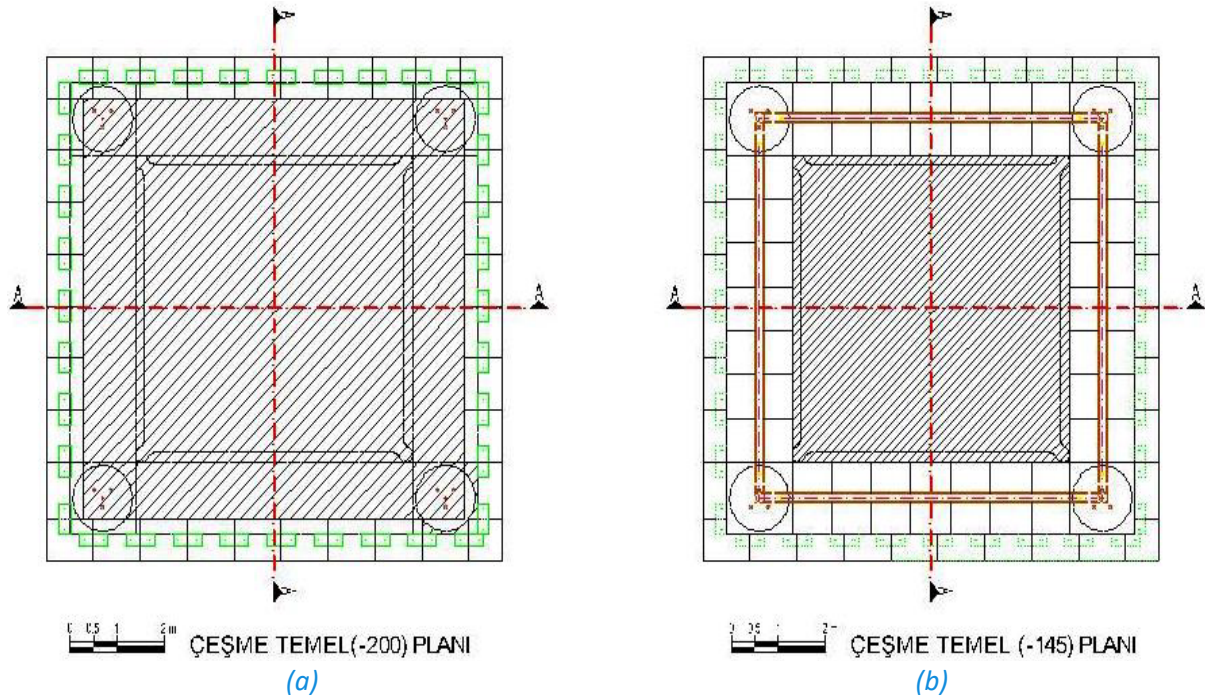
Hamidiye Çeşmesi, 4.35x4.35 m ölçülerinde kare planlı yaklaşık 7.17 m yüksekliğindedir. Çeşme plan tipolojisi olarak bağımsız inşa edilen çeşmeler içerisinde sınıflandırılmaktadır. Çeşmenin dört köşesinde

simetrik olarak yerleştirilen 0.64 m çapında ve 4.05 m yüksekliğinde yekpare mermer sütunlar ile donatılmıştır (Şekil 7a, 7b).

Şekil 7. Hamidiye Çeşmesi Planları (Kaynak: a, b, Ş. Öztürk, 2021).

0.70x0.70 m kare kaide üzerinde kurulu olan sütun köşelerdeki pahlar yardımıyla yuvarlak sütuna geçiş yapmaktadır. 2.33 m yüksekliğinde devam eden sütun pahlar yardımıyla dört kademeli sütun başlığı ile bitkisel motifli dekoratif sütun başlığı ile sonuçlanmıştır. Yuvarlak sütunun alt ve üst başlıklarında pirinçten imal edilmiş bileziklerle çevrelenmiştir (Şekil 8a, 8b).

Şekil 8. Hamidiye Çeşmesi Planları (Kaynak: a, b, Ş. Öztürk, 2021).

Çeşmenin kuzey cephesi zeminden 0.60 m yüksekliğinde 3.00 m uzunluğunda ve 0.70 m genişliğinde yekpare erkek Diyarbakır bazalt taştan imal edilmiş yalak bölümü yer almaktadır (Öztürk, 2021), (Şekil 7a, 7b; Şekil 8a, 8b). Yalak taşının alt kısmında iki adet 0.10 m çapında yuvarlak su gider yuvaları bulunmaktadır.

Taç bölümünün üst kısmının ortasına yerleştirilen pirinçten yapılmış alem içerisinde Osmanlı hilal ve yıldız motifi yerleştirilmiştir. Yekpare mermerden imal edilmiş taç bölümünün ortasında kabartmalı olarak işlenmiş Osmanlı Devleti'nin arması işlenmiştir (Şekil 9a, 9b). Çeşmenin üst kısmı tabanda 1.77x1.77 m ölçülerindeki yonu taştan yapılmış kare planlı alan konik şeklinde yukarıda 1.15x1.15 m kare planlı alana dönüşmüştür. Üst kare planlı alan köşelerde dekoratif sütunceler ile 1.50 m yükselerek pirinç yapılı alem ile sonuçlanır (Öztürk, 2021). Kuzey cephenin en üst bölümündeki 1.15x1.50 m ölçülerindeki dikdörtgen cephenin içerisinde 0.72 m çapında bir saat ve üzerindeki ise Osmanlı Devleti arması mermer üzerine kabartmalı olarak yerleştirilmiştir.

(a) (b)
Şekil 11. Hamidiye Çeşmesi Kazı Çalışmaları Genel Görünüşleri
(Kaynak: a, b, Diyarbakır Müze Arşivi, 2021).

Saat bölümünün altı kısmı ise simetrik olarak başak motifi mermer plak üzerine kabartmalı olarak işlenmiştir (Şekil 10a, 10b). Hamidiye Çeşmesi'nin en hareketli ve süslemeli cephesi kuzey cephesidir. Kuzey cephesinin dışındaki diğer cepheler aynı mimari formda yonu bazalt taş ile inşa edilmiştir (Öztürk, 2023).

KAZI VE BELGELEME ÇALIŞMALARI

Hamidiye Çeşmesi'nin rekonstrüksiyon projesini hazırlanmasına temel teşkil edecek verilerin araştırmak üzere Diyarbakır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Müze Müdürlüğü denetiminde 18-24.12.2020 ve 14-28.01,2021 tarihleri arasında iki aşamalı olarak sondaj kazı çalışmaları arkeolog ve sanat tarihçileri tarafından yapılmıştır (Şekil 11a, 11b; Şekil 12a, 12b), (Öztürk, 2023).

(a) (b)
Şekil 12. Hamidiye Çeşmesi Kazı Çalışmaları Genel Görünüşleri
(Kaynak: a, b, Diyarbakır Müze Arşivi, 2021).

Kazı sondaj çalışmaları başlamadan önce çeşme ile ilgili kaynak taraması ve arşiv araştırması yapılmıştır. Araştırmalar sonucunda elde edilen eski fotoğraflar ve bilgilerden yola çıkılarak, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'nın (Hamidiye Sanayi Mektebi) batısına yaklaşık 15.00-20.00 m mesafede inşa edildiği görülmüştür. Bu bağlamda altı adet lokal sondaj alanı tespit edilmiştir.

Günümüzde ise çeşmenin Fiskaya'ya inen ve Dicle Üniversitesi'ne giden yolun güneyinde, Diyarbakır şehir surlarının kuzeyindeki 76 nolu burcun kuzeyindeki günümüzde yeşil alan olarak kullanılan bölgeye karşılık gelmektedir (Şekil 11a, 11b; Şekil 12a, 12b).

(a) (b)
Şekil 13. Hamidiye Çeşmesi Kazı Çalışmaları Genel Görünüşleri
 (Kaynak: a, b, Diyarbakır Müze Arşivi, 2021).

Hamidiye Çeşmesi'nin tespitine yönelik yapılan kazı sondaj çalışmalarının her aşamasının belgeleme çalışması fotoğraf ve video kaydı şeklinde yapılmıştır (Şekil 13a, 13b; Şekil 14a, 14b). Hamidiye Çeşmesi'nin rekonstrüksiyonuna temel teşkil edecek verilerin bulunması amacıyla Müze Müdürlüğü denetiminde yürütülen sondaj kazılarında mimari veri olabilecek bir kalıntı ya da 2863 sayılı yasa kapsamında herhangi bir Arkeolojik kalıntıya rastlanmamıştır. Kazı çalışması ile açılan altı sondaj açması tekrar toprak doldurularak eski haline getirilmiştir.

(a) (b)
Şekil 14. Hamidiye Çeşmesi Kazı Çalışmaları Genel Görünüşleri
 (Kaynak: a, b, Diyarbakır Müze Arşivi, 2021).

1940 yılına kadar ayakta olan Hamidiye Çeşmesi'nin rekonstrüksiyon mimari uygulama projesinin hazırlanmasında birinci derecede belge niteliğinde olan fotoğraflardan yararlanılmıştır. Tüm fotoğraflar başbakanlık arşivinden temin edilmiştir (Öztürk, 2021). Bu amaçla eldeki tüm görsel veriler doğrultusunda Hamidiye Çeşmesi'nin mimari projesinin hazırlanması oran ve orantı ilişkisi fotogrametrik yöntemle tespit edilerek plan, kesit, cepheler ve detaylar uygulama ölçeğinde hazırlanmıştır (Şekil 15).

MALZEME VE YAPIM TEKNİĞİ

Hamidiye Çeşmesi yapımında ana inşaa malzemesi olarak, yonu taş, moloz taş, mermer, metal, çeşme aksesuarında kullanılmak üzere dekoratif musluk, su içme taşı ve zinciri kullanılacaktır (Şekil 15, Şekil 16, Şekil 17). Çeşme inşasında taş cinsi olarak yöresel Diyarbakır bazalt taşı kullanılmıştır. Yapım tekniği olarak kâgir yığma duvar dolgu tekniği yapıda kullanılacaktır. Çeşmenin sivri kemer tonoz sathı kireç harcı ile sıvalı, bağlayıcı malzeme olarak kireç harcı kullanılacaktır (Öztürk, 2023).

Şekil 15. Hamidiye Çeşmesi Genel Görünüşleri (Kaynak: Ş. Öztürk, 2021).

UYGULAMADA KULLANILACAK HARÇ HAZIRLAMA MALZEME BİRİM ORANLARI

Yukarıda anlatılan yöntemle hazırlanmış kaymak halinde kireç ya da toz halinde hidrolik kireç kullanıldığı durumda toz kireç, temiz bir su içerisinde su üzerini örtecek biçimde 24 saat bekletilecek, 48 saat daha bu karışımın çökmesini beklenektir. Daha sonra çökmüş kireç üzerindeki su gevşemiş harçların onarımında kullanılmak üzere ayrı bir kaba alınarak ayrılacaktır.

4- birim gri renkli kum (bölgede mevcut).

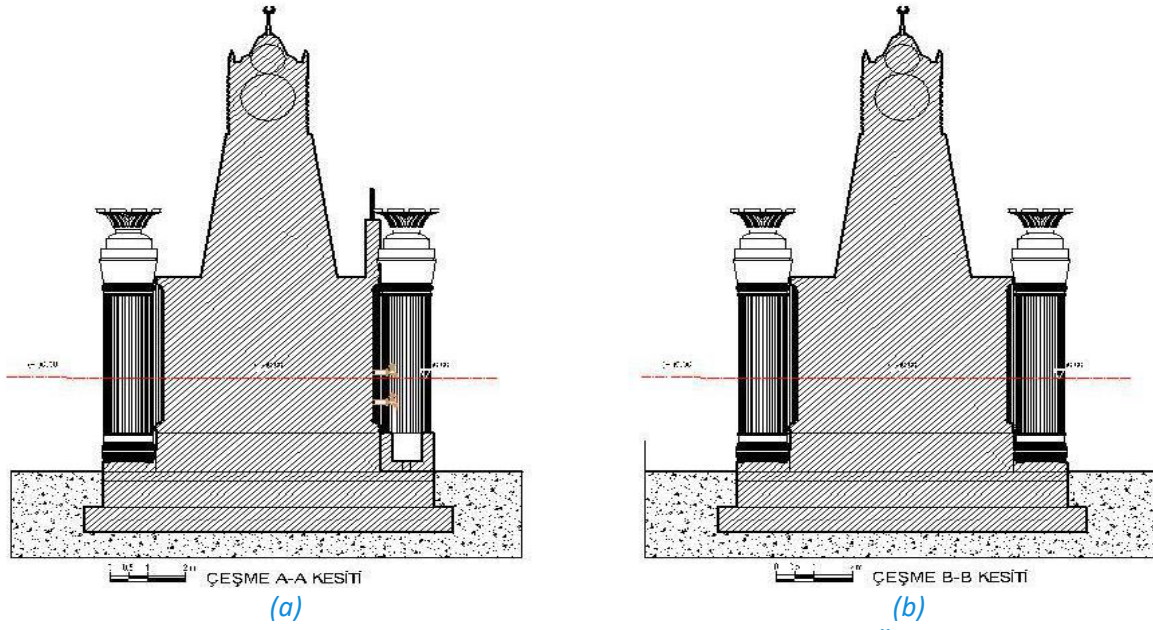
1- birim tuğla kırığı (oldukça ince toz halinden en fazla 2 mm. büyüklüğe kadar).

1- birim taş kırığı (oldukça ince toz halinden en fazla 2 mm. büyüklüğe kadar).

2- birim kireç kaymağı (Öztürk, 2021).

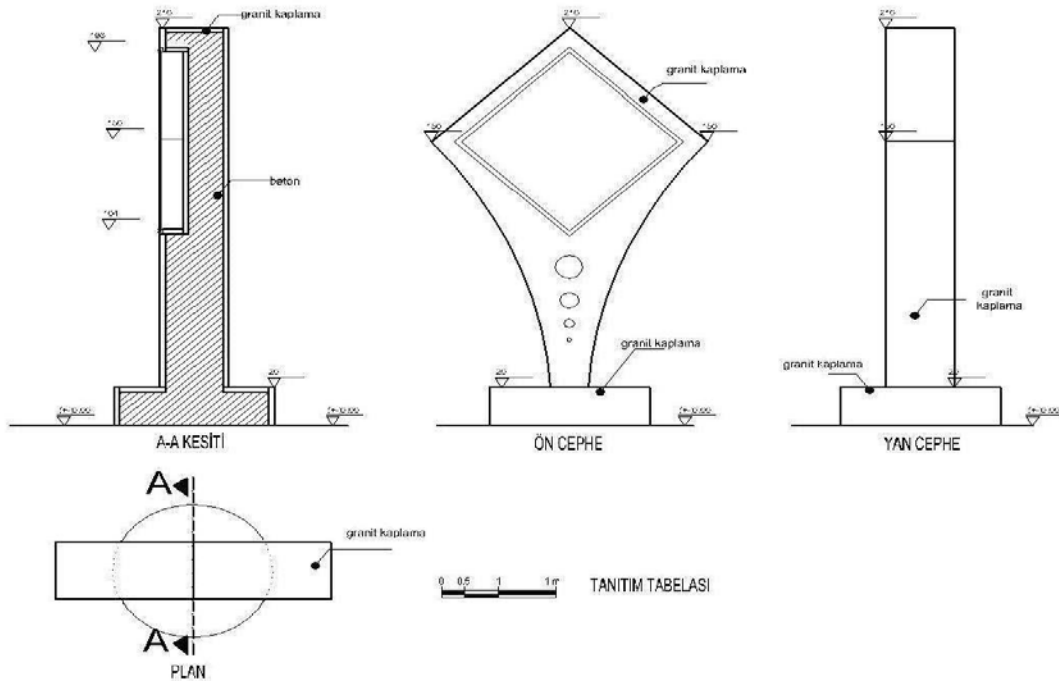
PROJE UYGULAMA AŞAMALARI

Hamidiye Çeşmesi, koruma ve müdahale kararları doğrultusunda aşağıda ayrıntılı olarak verilen müdahale biçimleri yapının rekonstrüksiyon projesi ve detayları ile ilişkilendirilerek aşağıda açıklmaları dikkate alınarak uygulaması yapılacaktır.

Şekil 17. Hamidiye Çeşmesi A-A ve B-B Kesitleri (Kaynak: a, b, Ş. Öztürk, 2021).

5. Çeşme kuzey cephesindeki kitabelik, saatin bulunduğu yer ve taç bölümü yekpare olarak taç ve saatlik bölümü mermer kalınlığı 0.15 m kitabelik bölümü ise 0.10 m olmalıdır.
6. Sütunlar mermerden yekpare olarak imal edilecektir. Sütunların alt ve üst bölümleri detaylarda belirtilen birleşme elemanları kullanılacaktır (Şekil 16a, 16b, 16c).
7. Çeşmenin taslık tutacak yeri, aynalığı, zinciri, tası, iki adet dekoratif muslukları ve sütunların toplam sekiz adet bilezikleri pirinçten özel olarak imal edilecektir.

Şekil 18. Hamidiye Çeşmesi Tanıtım Tabelası, Plan, Kesit ve Cephesi (Kaynak: Ş. Öztürk, 2021).

8. Çeşmenin batısında yer alan ve vaziyet planında gösterildiği yerde tanıtım tabelası yerleştirilecektir (Şekil 18).

9. Çeşme uygulama her aşamasında detaylı olarak fotoğraf ve video ile belgelenerek arşiv hazırlanmalıdır.

10. Çeşmenin su tesisatı uygulamasında paslanmaz çelik borular kullanılarak oluşabilecek arızaları onarmak amacıyla çeşmeden bağımsız tamamıyla zemine gömülü bir tesisat çukuru oluşturulmalıdır (Öztürk, 2021).

SONUÇ

Diyarbakır merkezinde bulunan çeşmelerin; malzeme ve yapı tasarımı bakımından, Anadolu'daki tarihi su yapıları içerisinde önemli bir yere sahip olduklarını söyleyebiliriz. Tarihi kaynaklarda 131 tane çeşmenin varlığından söz edilirken, günümüzde sadece 33 tane çeşmenin sağlam durumda olduğu konunun önemini ortaya koymaktadır.

Diyarbakır çeşmelerinde, süsleme daha çok ön cephede yoğunlaşmıştır. Süslemenin taşın cinsine bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Çeşmelerden bazılarında renkli taşla yapılan süslemeler olduğu dikkat çekmektedir. Çeşmelerin önemi konusunda diğer bir husus, dönemlerinin üslup özelliklerini yansıtmakla birlikte yerel mimari özelliklere sahip olmasıdır. Diyarbakır'ın sıcak yaz günlerinde insanların kullanımı için çeşmelerin bir an önce onarılarak eski canlılığına kavuşturulması sağlanmalıdır. Bu eserler ancak ana fonksiyonları kazandırılarak gelecek kuşaklara bir kültür mirası olarak bırakılması büyük önem arz etmektedir.

Hamidiye Çeşmesi, mimari plan özellikleri bakımından Osmanlı Devleti'nin son dönem mührü olarak Diyarbakır da inşa edilmiştir. Ancak Cumhuriyetin kurulmasından yaklaşık 20 ya da 30 yıl içerisinde bilinmeyen bir sebeple Osmanlı mimari mührü olan Hamidiye Çeşmesi tamamıyla yıkılarak ortadan kaldırılmıştır.

Zengin süslemesi inşa dönemini kültürel, mimari yapısı özelliğindeki zarif mimari süsleme öğeleri ile donatılı çeşme kadim Diyarbakır kültüründe önemli bir yere sahiptir. Başta Diyarbakır Valiliği ve Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı tarafından dönemin birinci nitelikteki görsel belgeler yardımıyla konusundan uzman mimarlar tarafından yeniden rekonstrüksiyon olarak inşa edilmesi oldukça önem arz etmektedir. Yapımı tamamlanarak yöre halkının kullanımına yönelik olarak yapılacak bu çeşme, kentin var olan zengin mimari yapısına farklı bir renk katacaktır. Böylece Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile genç Türkiye Cumhuriyeti arasındaki kültürel mimari mirasın devamı şeklinde günümüze ve geleceğe aktarılması sağlanacaktır.

Sonuç olarak; Hamidiye Çeşmesi'nin rekonstrüksiyon uygulama projelerinin hazırlanmış uygulaması Diyarbakır Valiliği ve Büyükşehir Belediyesi tarafından 2023 yılı içerisinde planlanması ile gelecek kuşaklara aktarılmasının sağlanmasında önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir.

ÇIKAR ÇAKIŞMASI

Yazar, makale hakkında herhangi bir çıkar çakışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKLAR

Arseven, C. E. (1983). Çeşme. *Sanat Ansiklopedisi*, C. I. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Aytöre, A. (1962). Türklerde Su Mimarisi, *I. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Tebliğler*, (Ankara, 19-24 Ekim 1959), Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara, 45-69.

- Beysanoğlu, Ş. (1998). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Eyice, S. (1968). İstanbul, *İslam Ansiklopedisi*, C. V-II, İstanbul.
- Ödekan, A. (1992). Kent İçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme, *Semayi Eyice'ye Armağan*, İstanbul Yazıları. Turing, İstanbul, 281-297.
- Önge, Y. (1981). *Türk Su Mimarisinde Suluk Adını Verdiğimiz Çeşmeler*. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.1, 1-15.
- Öztürk, Ş. (2004). *Bitlis Su Mimarisi*. Malatya: Uğurel Matbaası.
- Öztürk, Ş. (2021). *Diyarbakır Hamidiye Çeşmesi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Koruma Projesi Raporu*. 1-28.
- Öztürk, Ş. (2023). A Survey On Reconstruction Of Hamidiye Fountain Diyarbakır, *IV. International Antalya Scientific Research And Innovative Studies Congress May 9-10, 2023/Antalya, Türkiye*, 199-212.
- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*. İstanbul: Gün Matbaası.
- Yeşilbaş, E. (2010). *Diyarbakır Çeşmelerinden Üç Örnek*. Mukaddime, 1, 47-55.
- Yıldız, İ. & Öztürk, Ş. (2016). *Diyarbakır Surları*. Ankara: MRK Baskı ve Tanıtım Hizmetleri.
- Yıldız, İ. & Koç, E. (2007). *Mardin'in Çeşmelerinden Üç Örnek*. Makalelerle Mardin, İmak Ofset.